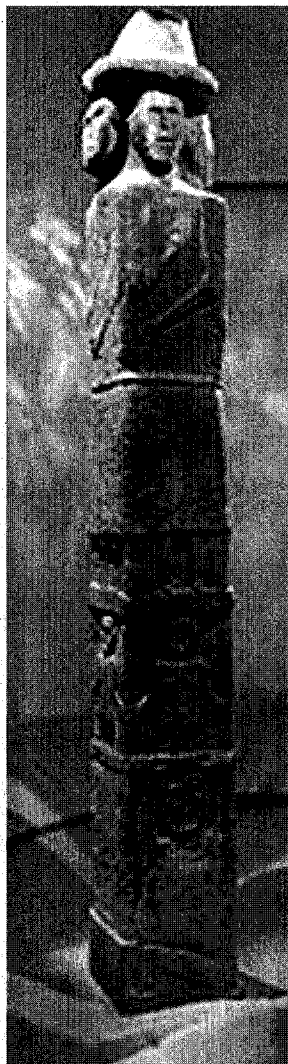

Таным

Әбдіқадыр ДӘУІТБЕКОВ,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ
ғылыми қызметкері,
Чувашия ғалымдар
академиясының академигі,
Ресей және Чувашия
жазушылар одақтарының
мүшесі

1848 жылдың тамызында Батыс Украинада, Австриямен шекарадағы Збруч өзенінен тарихта «Збруч мүсіні» деп аталып кеткен ғажайып бір тас ескерткіш табылды. Биіктігі 2,67 метр болатын төртқырлы баған үлгісінде сұрғылт түсті әктастан жасалған ескерткіш өте құнды өрі жұмбақ тарихи ескерткіштердің қатарын толықтырды. Оның сырын ашуға ұмтылғандарды қиялға бергісіз көптеген сауалдар толғандырды. Журналист Андрей Подволоцкийдің «Оның табылуы адам таңғаларлық жаңалық. Збруч мүсінінің құпиясы осы күнге дейін ашылмай келеді» деп ой түйіндеуі кездейсоқ емес.

Баламер мен Аттила және олардың ұрпақтары Құбырат хан мен Шамбат жататын. 1893 жылы Пермь губерниясы Чердын уезі Керчев деревнясында Аттиланьың екінші ұлы Теңіз ханның жазу мен суреті бар тостаған табылды. Ол суретте қошқардың мүйізі бейнеленген. Сондықтан мүйіздің суреті – ол дулат патшалық рудың ежелгі дәстүрі деуге болады.

Збруч мүсінінде қылыш бейнесі ерекше көрініс тапқан. Академик Борис Рыбаков ол славян құдайы Перунға қатысты деп ойлайды. Бұл өте қате пікір. Мұндай қарумен славяндар ешқашан қаруланған емес. Бұл қару түркілерге ғана тиесілі.

Мүсінде жалғыз ғана жануар – жылқының бейнесін көресіз. Баршаға мәлім, сол жылқы дегеніміз түркілердің ең сүйікті жансерігі болғаны аян.

Мүсіндегі үш бөлік те бір-бірінен көлемі және тақырыптық жағынан да ерекшеленіп тұр. Оның жоғарғы бөлігінде ең ерекше орын алған

осылай ризалығын білдіреді, өзінің атадарымен және ұрпақтарымен сөлемдеседі, ізгі ниетін білдіреді.

Екінші бөліктегі адамдар екі қолын екі жаққа қарай жайып, алақандарын ашып тұрғанын байқайсыз. Бұл олардың өмірге деген құштарлығын аңғартады.

Үшінші бөліктегі суреттегі қол бос емес, салмақ түсіп тұр. Бұл түркілерде өз басындағы жеке қателіктері үшін және ата-баба аруақтары алдында да өте ауыр жауапкершілік барын көрсетеді. Бұл моральдық жүйе мен адамгершілік ізгі қасиеттер түркі өлеміне ғана тән.

Тас мүсінде көзге онша аңғарыла бермейтін тағы бір ерекшелік бар. Ол – төменгі бөлікте бейнеленген адамдардың мұрты мен сақалы. Жасы ұлғайған адамдардың ата атанып, сақал мен мұрт қойғаны олардың өзіне деген құрметінің айғағы болған. Сақал мен мұрт түркілердің тастаған қашалған ескерткіштерінде жиі кездеседі.

Жоғарғы бөліктегі адамдардың сырт киімдерінің ұзын болуы да түркілерге тән. Ол шапанды көбірек еске түсіреді.

Енді ең соңынан бұлтартпас нақты айғақтарды айталық. Бұл – төменгі бөлікте бейнеленген аспарухтық болгарлардың таңбасы. Бұл таңба нағыз шебердің туындысы.

Таңғаларлығы – Збруч мүсіні бастапқыда Богит тауындағы құлама жартастардың арасында, Збруч өзенінің бас жағында тұрды. Оны 1984 жылы КСРО ҒА Археология институтының Карпаттағы экспедиция мүшелері тапты. Түркілер өздерінің діни нанымдарында аспан өлеміндегі өз Тәңіріне табынып, онымен байланысқа түсуге жақынырақ болу үшін биік тау жоталарын, өзендердің ең жоғарғы бастау алар тұстарын, табиғаты керемет аймақтарды таңдады. Бұл мүсіннің табылған орнында да ежелгі түркілердің өшпей қалған ізі бар екені анық.

Сонымен, біздің көз алдымызда күрделі бейнелер – түркілердің ата-бабалары тұр. Бір айта кететіні, құдайлар мен адамдарды топтап бейнелеу түркілерге ғана тән. Журналист Мария Викторовна былай деп жазады: «Ол кезде славяндардың діни ұстанымдарында бір құдай – бір мүсін болған». Збруч тас мүсіні антропоморфтық қатарға жатады. Ол кездерде славяндардың қолынан бұл келмеген. Ал мұндайлар түркілерде жетіп-артылады. Бір айта

ЗБРУЧ МҮСІНІНІҢ ҚҰПИЯСЫ

Бұл тарихи құндылық талай адамның назарын өзіне аударды. Тас мүсінінің сырын ашуға көптеген тарихшылар мен археологтар, өнер зерттеушілері мен жергілікті өлкетанушылар көп еңбектенді. Жергілікті аты әйгілі граф Мечислав Потоцкий және поляк ақыны Тимон Заборовский бұл ерекше жаңалыққа өз көзқарастарын білдірді. Тарихи ескерткіштің құпиясын ашуға белгілі академик Борис Рыбаков ықылас танытты. 2011 жылы Украина ғылым академиясы Археология институтының қызметкерлері Алексей Комар мен Наталья Хамайко да өз көзқарастарын білдірді. «Загадки историй» журналының редакциясы да осы жауабы табылмаған жұмбақты шешкісі келетіндер қатарынан шет

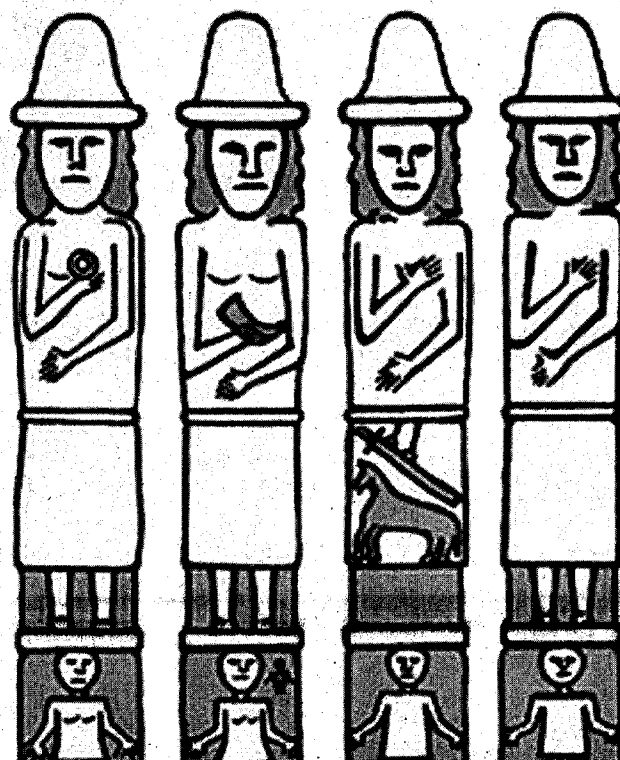
Шамбат Дулобаға (Дулеба) 33 жыл бойы даңқ пен құрметке бөленіп, билік жасады. Ол өте мықты мемлекет құрды.

Түптің түбіне келгенде, Шамбат күшейе түскен франктардан жеңіліске ұшырады. Ол Фанагория (Азов жағалауында) қаласына орналасқан Ұлы Болгария ханының әскеріне қашып келді.

Құбырат өзінің төкаппар да даңққұмар інісін кешірді. Ол оны тағы да Киев қаласына билік құруға жұмсады. Киев қаласының тұрғындары ер тұлғалы, іскер қала басшысын құрмет тұтып, жақсы көрді. Олар өз қаласына, Құбырат айтқандай, Қый (ерке бауырын осылай атағандай) деген атау қойды. Бұл атау Византия императоры Константин Багрянород-

бұл символикалық кескіндеуде ағасы мен інісі Құбырат хан мен Шамбат әйелдерімен көрініс тапқан (жоғарыдағы бөлік).

Збруч мүсіні мынадай үш деңгейден тұрады және осынша бөлікке бөлінген: жоғарғысы – төңірі, ортадағысы – жарық дүниедегі пенделер, төмендегісі – жер астындағылары. Ежелгі түркілер діни нанымдары бойынша Төңірге табынып, жоғарыда бейнелеп көрсеткеніндей, дүние үш бөлік-

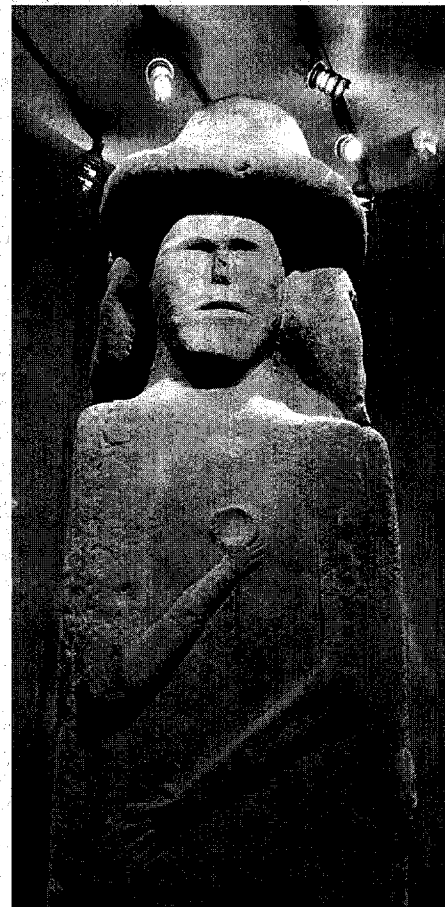

қалмады. Бұл басылымда Марина Викторова алғаш рет мақаласын жариялады. Ол өз мақаласына «Судан шыққан мүсін» деген тақырып қойды. Ал екінші мақаланы Андрей Подволоцкий жариялады. Бұл жарияланым «Орыстың ежелгі символы» деп аталды. Збруч мүсіні жайлы зерттеу жүргізіп, пікір білдіргендердің бәрі де «бұл тілге қатысты ескерткіш, ол славяндарға тиесілі» деген байламға ғана келді. Өйткені олар бұл мүсінді өзгелерден қызғанғандай сыңай танытып, өздерінен басқа ешкімге де қиғысы келмеді. Ғалымдардың тап осындай қорытындыға келуі шындыққа жанаса ма? Олар жасаған қорытындыларда неге дәлдік пен нақтылық жоқ?

Ал біздің зерттеулеріміз Збруч мүсінінің славяндарға ешқандай қатысы жоқтығын көрсетті. Оған көптеген дәлелдеріміз бар. Ол түркілердің, анығырақ айтсақ, дулат тайпасының патшалар әулетіне тиесілі. Осы орайда, «Түркілер (дулаттар) мұнда қайдан жүр?» деген тағы бір заңды сауал туады.

Волга Болгариясының орта ғасырдағы тарихшысы Гази-Барадж «Барадж тарихы» еңбегінде 620 жылы Ұлы Болгарияның ханы Құбыраттың бұйрығымен оның інісі Шамбат Аскал ауылы орнынан Киев қаласын тұрғызды. Содан соң, олар әскерлерімен өздерімен жауласқан аварларға қарай жылжыды. Талантты қолбасшы Шамбат оларды бас идіріп, жаулары Венгрия, Польша, Батыс Украинаға (қазіргі атауы) аттанып, жеңіске жетті. Шамбат өзінің аталары патшалық жасаған Дуло (дулат) әулетінің құрметіне Дулоба (Дулеба) деп аталатын жаңа мемлекет құрды. Билікті қолға алған соң, ол өзінің туған ағасы Құбыратқа бас игісі келмеді. Ұлы Болгария ханы мұндай әрекеттен соң, өзінің айтқанына құлақ асқысы келмейтін бауырын Қый (түркіше қый – кесіп тастау) деп атады.

ныңдың «Империяны басқару жөнінде» еңбегінде ұшырасады.

Збруч мүсіні Тас мүсіннің кеудесіндегі дулаттардың таңбасы

Сонымен, Дуло (дулат) патшалар әулеті Украинаның ортасында да, батыс жағында да өмір сүрді. Олар өз бабаларының аруағына арнап қасиетті тас мүсін жасауға тапсырыс берді. Сол кездегі түркі халықтарының діни нанымдарына байланысты ата-бабаларының рухын құрметтеді.

Бұл мүсіннің басты кейіпкері кім болып табылады? Біздің ойымызша,

тен тұрады деп ұққан.

Тас мүсінде түркілерге тән, тіптен галереяға дерліктей «портреттер» дәстүрлі нанымдар мен көптеген әртүрлі бейнелер мен таңбалар бар.

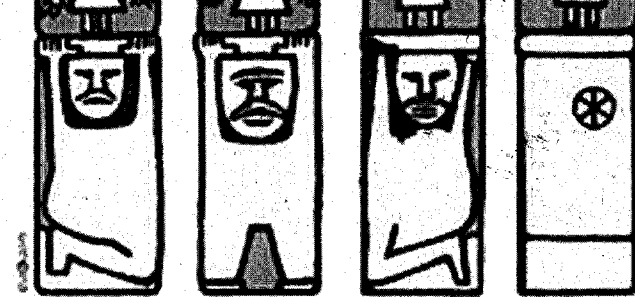
Сонымен, осы тас бейнеге назар аударайық. Ол тастан жасалған. Славяндар ежелгі замандарда мүсіндерді ешқашан тастан қашаған емес, ағаштан ойып істеген. Тас мүсіндер (балбалдар) – ол түркілердің ежелден қалыптасқан дәстүрлі өнері. Оны оқып, танып-біту ғана керек.

Енді осы тас мүсінге талдау жасап көрейік. Тас мүсіндер (балбалдар) түркілердің ежелден қалыптасқан салтын білдіреді.

Ең алдымен басқа киген қалпаққа назар салыңыз. Одан көретініміз – түркілерге тән баскиім, бөрік. Бұл осы тас бейнеде нақты көрініс тапқан. Сол замандағы түркілердің киім үлгісінің, ортақ істегі бірлігі мен ынтымақтастығының нақты айғағы. Баскиім түркілер үшін ерекше маңыз атқарған, сол дәстүр бүгінге дейін жалғасып келеді.

Тас бейненің кеудесіндегі славяндардың көктем құдайы, махаббат пен некенің қорғаушысы (академик Борис Рыбаковтың танымы бойынша), сақинасы деп жүргендері – сол замандарда патшалық құрған дулаттардың таңбасы. Бір еске саларлығы, сол тас мүсіндегі дулаттардың таңбасын сикейлер осы күнге дейін сақтап келеді. Бір айта кететіні, сикейлер (сикели) осы күнге дейін өздерін Аттила мен түркі халықтарының ұрпағы деп санайды. Олар Румынияда, Венгрияда, Воеводинада өмір сүруде. Польшадағы Стефан Баторий (түркіше – батыр) сикейлерден шыққан ұрпақ.

Мүсінде мүйіз бейнесі – дулат патшалық рудың символы. Ол руға

Мүсіннің әр бөлігін безендірген рельеф сызбасы

Құбырат хан мен Шамбат өз әйелдерімен бейнеленген. Олардың бәрі де композициялық жағынан нақты көрініс тапқан.

Ал енді орталық бөлікте дулебiлердiң (дулаттардың) өздерi тұр.

Айтпақшы, белгiлi араб саяхатшысы Максуди және басқалар дулебiлер славян тайпалары болып табылмайтынын жазған. Батыс Украинадағы көп әрi ерекше халықтардың бiрi – полишуктер ежелгi дулебiлердiң ұрпақтарына жатады. Олар дене құрылысы мен тектiлiгi және мәдениетi жағынан славяндардан өзгеше ерекшеленiп тұрады. Бұл халықтың тап осындай өзгешелiгi көптеген ғалымдардың басын осы күнге дейiн қатырып жүр.

Мүсiннiң ортаңғы бөлiгiнде бала бейнеленген. Ол – ұрпақ жалғастығының айқын көрiнiсi.

Соңғы бөлiгiнде тағы да адамдар бейнеленген. Олар қолымен жердi тiреп тұр. Бұл суреттегi ең басты идея – ата-бабалар аруағы үнеми өз ұрпақтарын қолдап, демеп отырады. Бұл да түркiлердiң рухани жан дүниесiн көрсетедi.

Збруч мүсiнiнде адамдардың қолын бейнелеуге ерекше назар аударылған. Осы көрiнiстерден-ақ олардың ойлары мен сезiмдерi айқын аңғарылады. Сонымен, жоғарғы бөлiктегi суретте адамның оң қолы кеудесiнде, ал сол қолы кiндiк тұсын-да тұр. Түркiлер өз Төңiрiне тап

кететiнi, тас мүсiн мен адам бейнесi (балбалы) тастан қашап жасау төсiлi дулаттардың Отаны – Оңтүстiк Сiбiр мен Моңғолияда, Қазақстанда кең тараған.

Збруч мүсiнi таңғажайып, қайталанбас, стандартсыз мүсiн. Алайда ол жалқы емес. Оларға ұқсас мүсiндер Еуразияның көптеген жерлерiнде кездеседi. Ондай мүсiндерге ұқсас келетiн ескерткiштер Моңғолияның, Туваның, Алтайдың, Оңтүстiк Оралдың, Жетiсу мен Сарыарқаның аумақтарында кездесетiнi зерттелiп, анықталған.

Тас мүсiндердегi құрамдар (композиция) түркiлердiң пәлсапасын (философиясын), олардың дүниетанымын және өмiр жұмбақтарын сезiнудiң, сонымен бiрге адамгершiлiк құндылықтар жүйесiн, тарих және өткенге көзқарас танытуын, бүгiн мен болашаққа – солардың барлығын кешендi түрде бiлiп, ұғынудың бiр сипаты болып табылады.

Збручтағы артефакт түркiлердiң рухани байлығының ұлан-ғайыр көкжиегiн көрсетедi, ондағы ежелгi мәдениеттiң энциклопедиясы болып саналады. Бұл баға жетпес байлық. Ендiгi жерде Құбырат хан мен ұрпақтарының және ата-бабаларының баға жетпес өнерiне жете мән берiп, көңiл бөлудiң кезi келдi, өткеннiң құндылықтарына оң көзбен қараудың сөтi жеттi. Сондықтан да Збруч артефактiсiнiң көшiрмесiн Астана мен Алматыға, Тараз бен Шымкентке орнату – бүгiнгi күннiң талабы. Бүгiнгi таңда ол Краков музейiнде сақтаулы, ал оның көшiрмесi де бар және олар Мәскеу мен Киевтiң, Львов пен Тернопольдiң музейлерiнде салтанат құрып тұр. Бiз өз тарапымыздан аталған музейлерге түркiлердiң баға жетпес байлығын көздiң қарашығындай сақтағаны үшін алғыс айтамыз. Түркiлер мен славяндарға Құбырат хан мен Шамбаттың даңқты iсi жарқын жол ашып, қолдай берсiн деген ниеттеміз.